

Мирослава ГНАТЮК, д-р філол. наук, проф.  
ORCID ID: 0009-0000-3523-4956  
e-mail: m.hnatiuk@knu.ua  
Київський національний університет  
імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

## ТАРАС ШЕВЧЕНКО В СПОГАДОВОМУ ТЕКСТІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

**Вступ.** У статті розглянуто різножанрову палітру спогадового тексту Пантелеймона Куліша, присвяченого життю та творчості Тараса Шевченка. Наголошено на їхніх спільних і відмінних позиціях у розумінні історичної, культурної, художньої спадщини українського народу, яка проявилася в їхніх творах, ідейно-художніх поглядах. Проаналізовано об'єктивні та суб'єктивні фактори спогадового дискурсу, особливості творчої роботи обох митців, їхню роль у контексті становлення й розвитку української літератури.

**Методи.** Статтю написано із залученням історико-біографічного, культурно-історичного, філологічного, текстологічного, герменевтичного, джерелознавчого, аналітичного методів дослідження.

**Результати.** Спогадовий текст Пантелеймона Куліша охоплює широкі хронологічні рамки, починаючи з початку 1840-х років XIX ст. й завершуючи останніми роками життя і творчості письменника. Він включає у себе різні за жанрами та ідейно-художніми особливостями прозові й поетичні тексти, відкриває цікаві аспекти дружньої дискусії про шляхи та особливості розвитку українського суспільства, культурно-історичні надбання.

**Висновки.** У своєму спогадовому тексті Пантелеймон Куліш складає глибоку шану генію Тараса Шевченка, заповідає його творчу спадщину наступним поколінням. Намагаючись продовжити справу Кобзаря після його смерті, екстраполює це прагнення в площину своєї творчості, громадсько-політичних візій і переконань, які за окремими позиціями мали суттєві розбіжності. Наслідкування творчості Кобзаря на початках кар'єри та наступні маніфестації йти його слідом не приносили Кулішу бажаних результатів. Звідси постійна апеляція у спогадовому тексті до думки товариша, бажання отримати його підтримку та порозуміння. Пройшовши непростий

илях на теренах нашої історії, обидва митці зробили свій вагомий внесок в історико-культурну скарбницю українського народу.

**Ключові слова:** спогадовий текст, художньо-світоглядні позиції, українська література, художня творчість.

## Вступ

Перша зустріч Тараса Шевченка і Пантелеймона Куліша відбулася у Києві на початку червня 1843 року. Свої враження від неї Куліш яскраво передав на сторінках белетристичної автобіографії "Життя Куліша" (1867), написаної від другої особи й наданої до друку від імені Василя Білозерського. Вперше була опублікована у Львові в 1868 році. Доброзичлива та водночас протиставна інтонація цього запису, де господар характеризував себе як "городового козака-кармазинника", а гостя як "низового курінника, січовика" навіть через тривалу дистанцію часу видавала той емоційний підтекст, який не раз породжував контраверсійність поглядів, певні ідеологічні розбіжності, творчі суперечки двох друзів. Навіть більше, цей факт знайшов свою цікаву поетичну інтерпретацію в циклі Павла Филиповича "Тарас Шевченко (Уривки)", який складається з триптиха: "Київ (зустрічі з Кулішем)", "Новопетрівське (Перша частина)" і "Повернення (На пароплаві)" (*Детальніше про це див.:* Гнатюк, 2020, с. 38–42). Незважаючи на всі перипетії складних стосунків "непримирених друзів", автор циклу формулює свою оцінку цієї давньої колізії досить вичерпально й точно:

Такі відмінно-розмаїті  
І разом близькі, як брати,  
Ну, хто їх може розлучити?  
Хто може їх навік звести

(Филипович, 1926, с. 6).

Вдаючись до інших зіставно-протиставних характеристик, Павло Филипович поширює цю думку акцентуючи увагу на громадянській та суспільно-політичній позиції двох митців. Не обійшлося і без зауваги про холодний розум Пантелеймона Куліша та м'ятежне, гаряче серце Кобзаря:

Один закоханий в культурі  
І вірить у державний лад,  
А другий в гайдамацькій бурі  
Шукає втіхи і порад

(Филипович, 1926, с. 6).

Ця особлива контрастність породжує ширший контекст, де Т. Шевченко постає як непримиренний борець проти російського самодержавства, імперської колоніальної політики, як "руїнник", "козакоман", а П. Куліш як "культурник", який вірив, що шляхом царських реформ можна добитися нових форм державності, які приведуть до національно-культурного відродження України. Кожен із них шукав свій шлях та способи порятунку рідної Вітчизни, щоб зберегти її для наступних поколінь. За слушним спостереженням Сергія Осоки: "Історія стосунків Шевченка й Куліша – то не просто історія спілкування двох письменників, яка має свої межі приватності та свою – часто малоцікаву – інерцію. У їхній дружбі безліч суспільно-політичних, ідеологічних та культурних пластів, кожен із яких проявляє, а часто й по-справжньому викриває себе лише на певному етапі. Ці стосунки мали свою еволюцію й революцію – недарма літературознавці різних часів то протиставляли, то об'єднували, то знову протиставляли цих двох безперечно знакових для української культури митців, кожен із яких приніс на її олтар свою офіру, свій безцінний дар. А різкий контраст між цими дарами в історичній перспективі вже давно став не чим іншим, як взаємодоповненням" (Осока, 2017).

**Огляд літератури.** Давній і неоднозначній темі історії творчих та особистісних стосунків Т. Шевченка і П. Куліша присвячено не одне дослідження, серед яких студії Д. Дорошенка, С. Єфремова, В. Жадька, М. Жулинського, П. Зайцева, М. Зерова, Є. Нахліка, С. Осоки, В. Панченка, В. Петрова, О. Федорука, І. Франка, Д. Чижевського, Ю. Шереха та багато ін. Проте, скільки б не існувало тлумачень, різночитань, інтерпретацій історії цих взаємин, найважливішим джерелом залишаються свідчення з перших уст, які й стали предметом аналізу цієї статті. Заявлена в назві тема видається досить актуальною, оскільки як об'єкт спеціального дослідження розглядається вперше.

**Мета** статті – проаналізувати різножанрові варіанти спогадового тексту Пантелеймона Куліша, виявити їх основні ідейно-художні вектори, смислові акценти, визначити роль і значення для нашої сучасності.

### **Методи**

У статті використано історико-біографічний, культурно-історичний, філологічний, текстологічний, герменевтичний, джерелознавчий, аналітичний методи дослідження.

### **Результати**

Серед перших проникливих сторінок спогадового тексту П. Куліша було "Слово над гробом Шевченка", опубліковане після виголошення в журналі "Основа" (1861, № 3). Написане воно під сильним емоційним враженням від непоправної втрати не лише близького товариша, а й людини, в якій автор вбачає Пророка нації. Куліш складає доземну шану великому Кобзарю, зауваживши на тому, що "немає в нас ні одного достойного пророки рідне українське слово над домовиною Шевченка", оскільки лише "йому одному відкрилася вся сила й краса нашої рідної мови" (Куліш, 1989, т. 2, с. 521). Таку критичну засторогу можна пояснити тим, що й для самого промовця, на справедливую думку Ю. Шереха, "віра в слово була його релігією" (Шерех, с. 46). За спостереженням Куліша, Шевченко виповідав у своєму слові те, що хвилювало всіх чесних людей землі, тому такий поет як він, "не одним українцем рідний" (Куліш, 1989, т. 2, с. 521). Де б не помер Шевченко, наголошував автор, у Сербії, Болгарії, чи в Чехах – "всюди він був би між своїми" (Куліш, 1989, т. 2, с. 521). Очевидно, ця думка підсвідомо корелювала з ідеєю панслов'янської єдності, що лежала в основі програмових документів Кирило-Мефодіївського братства. Проводячи своєрідні паралелі з Шевченковим "Заповітом", де сказано: "І мене в сім'ї великій, / В сім'ї вольній, новій, / Не забудьте пом'янути / Незлим тихим словом" (Шевченко, 1972, с. 260), Куліш акцентує на тому, що Шевченкові острахи вмерти самотнім на чужині були зайвими. Провести в останню путь свого сина прийшла вся велика українська родина і навіть у порівнянні з великими воїнами, чи правителями "ні в кого з українців не було такої сім'ї, як у тебе;

нікого так, як тебе, на той світ не проводжали" (Куліш, 1989, т. 2, с. 521). Цю вселюдську шану й любов автор виводить зі святої животворящої правди, якої навчав великий Кобзар. Наголошує на тому, що саме через цю науку "зібралися до тебе усіх язиків люде, як діти до рідного батька", проводжаючи на той світ "з плачем і жалем великим" (Куліш, 1989, т. 2, с. 521). Для Куліша важливим було відзначити масштабність всенародного чину прощання, який не замкнувся межами катакомб, аби "славити великого чоловіка за його науку праведну", а відбувся "серед білого дня, серед столиці великої" (Куліш, 1989, т. 2, с. 521), за участі всієї громади, яка прийшла скласти щирю подяку геніальному сину за його животворяще слово. Споглядаючи це, Куліш звертається до свого покійного товариша зі словами: "Радуйся ж, Тарасе, що спочив ти не на чужині, бо немає для тебе чужини на всій слов'янщині, і не чужі люде тебе ховають, бо всяка добра і розумна душа тобі рідна" (Куліш, 1989, т. 2, с. 521). Він згадує про Дніпро-Славу, який так любив Шевченко, малював і прославляв його, з'єднавши це ім'я навіки зі своїм та запевнив у тому, що виконають заповіт товариша, поховавши над величною рікою. Ще один важливий завіт прочитує він у відомих Шевченкових рядках, із якими поет звертався до "своїєї непорочної музи":

Ми не лукавили з тобою,  
Ми просто йшли, – у нас нема  
Зерна неправди за собою..."

(Куліш, 1989, т. 2, с. 522).

Ці рядки Куліш безпосередньо екстраполює в площину власних творчих завдань, громадської справи, місійності народного трибуна. Називаючи його "великим і святим", вивершує своє "Слово" своєрідною клятвою: "Будь же, Тарасе, певен, що ми його соблюдемо і ніколи не звернемо з дороги, що ти нам проложив еси. Коли ж не стане в нас снаги твоїм слідом простувати, коли не можна буде нам, так як ти, безтрепетно святую правду глаголити: то лучче ми мовчатимем, – і нехай одні твої великі речі говорять людям вівіки і віки чисту, немішану правду" (Куліш, 1989, т. 2, с. 522).

У цьому ж номері журналу "Основа" за 1861 рік був надрукований лист III із циклу публіцистично-розповідних творів П. Куліша "Листи з хутора". Сама назва його – "Чого стоїть Шевченко як поет народний" говорить про прямий перегук зі "Словом". Автор називає Шевченка "подвижником рідного слова, котре одно становить нашу народну славу, – одно дає нам право на ділянку між іншими народами" (Куліш, 1989, т. 2, с. 256). Зауваживши на тому, що за життя поета люди складали йому велику шану, особливо наголошує, що з його втратою стало достеменно зрозумілим, "що були б ми без Шевченка" (Куліш, 1989, т. 2, с. 256). З гірким докором звертається він до "письменних громадян", які занедбали "наш сільський неписьменний люд з його недрукованою мовою", "байдуже їм, що покинули позад себе незчисленні тисячі неписьменних" (Куліш, 1989, т. 2, с. 256), що весь наш люд крізь невід "строїтелей речі книжної" здався недорікою й з жалем споглядає за тим, як хуторяни віддають у школи, відречені від рідного слова, дітей своїх, "все одно, що в москалі" (Куліш, 1989, т. 2, с. 256). Розцінюючи цю політику різко негативно, робить однозначний висновок щодо її провадження: аби "меншало в нас людей, котрі по-нашому розмовляли і по-нашому на божий мир дивилися, і по-нашому між селянами оберталися" (Куліш, 1989, т. 2, с. 256–257). Варто тут згадати про зусилля П. Куліша, спрямовані на видання його "Граматики", якою так захоплювався Т. Шевченко. Можливо, вона й надихнула його до видання власним коштом "Букваря" для навчання дітей та дорослих української грамоти в недільних школах, тиражем аж 10000 примірників. "Буквар" став останнім прижиттєвим виданням Тараса Шевченка. Ратуючи за широке панування українського слова, української мови, П. Куліш складає у своєму листі величальне слово подяки Г. Квітці-Основ'яненку – автору повісті "Маруся", першій книжці, яка "тим же духом, що й слово Учителя благого дихала" (Куліш, 1989, т. 2, с. 257). Він бачить велику духовну спорідненість між Шевченком та Квіткою, котрий "тим самим поглядом на нас, простих людей, подивився, що й той великий чоловіколюбець" (Куліш, 1989, т. 2, с. 257). Водночас осудливо ставиться до

Івана Котляревського з його "троянським циганом" Енеєм, маючи на увазі знамениту поему "Енеїда". На думку Куліша, автор цим твором висміював українців, нашою мовою тільки передражнявав нас, бо сам він – "городянський панок", який лиш "по-нашому прибрався" (Куліш, 1989, т. 2, с. 257). Досить категорична, контраверсійна оцінка видатного письменника та його твору особливо дисонує з тим Кулішем, який увійшов в історію української літератури не лише як талановитий перекладач, але і як глибокий знавець та поціновувач світової літератури. Але, як не раз зможемо переконатися, парадоксальність його мислення не оминула і спогадового тексту. В "Марусі" він бачить несказанно глибоку народну душу, яка "на божому лоні по-нашому заговорила" (Куліш, 1989, т. 2, с. 257) й такі ж відчуття сповнили його, коли Шевченко "голосно на всю Україну озвався". Здалося, "мов усі співи народні і всі людські сльози разом заговорили. Підняв він з домовини німу нашу пам'ять, визвав на суд нашу мовчазну старосвітщину і поставив перед нею українця, який він єсть тепер, яким він через свою історію стався" (Куліш, 1989, т. 2, с. 257). Куліш віддає належне Шевченку за його "високий історичний спосіб словесної живописі" (Куліш, 1989, т. 2, с. 258), згадуючи про думи, старого Перебендю, Катерину з "її щирим коханням і великими муками". Він убачає цей дар у глибокій спорідненості автора з його героями, в тому, що "душа поезії нашої народної неписьменної стала душою його музи", "його устами весь наш народ заспівав про свою долю" (Куліш, 1989, т. 2, с. 258). Порівнюючи двох великих митців – Григорія Квітку-Основ'яненка і Тараса Шевченка, наголошує на тому, що "перший зрозумів поезію наших народних звичаїв, яко сем'ї благої, праведної", а другий "нам явив поезію нашої житні народної" (Куліш, 1989, т. 2, с. 258). Власне, у творчість Кобзаря він прозирає через захоронення традиційних народних цінностей, морально-етичних норм співжиття українського суспільства. Куліш бачить у Шевченкові не лише поета, а й історика, людину, яка добре знає нашу славну старосвітщину, народну пісню, що "дала тон до високої речі", як і він "дав нам усім праведний тон, як нам своє слово строїти" (Куліш, 1989, т. 2,

с. 258). Поетичне слово Шевченка він розглядає як зразок, до якого варто прагнути.

На переконання Куліша, в нашій словесності треба слідувати "тільки за своїм генієм народним" (Куліш, 1989, т. 2, с. 259), котрий сповна являє себе в народній творчості. Цей геній запліднив творчість Шевченка і Квітки-Основ'яненка, що явили світові "українців з українками в "Марусі", в "Сердешній Оксані", в "Козир-дівці", в "Катерині", "Наймичці" і в інших праведних утворах поетичних" (Куліш, 1989, т. 2, с. 259). Якщо Квітка "довів українців до сліз мовою українською і тим показав нам, що ми ще не звелись ні на що", почули "глибоко в серці, що ми – ми", то "Шевченко застав нас уже готовими слухати його думи смутні і до невеличкої громади нашої почав земляків зо всього світу скликати" (Куліш, 1989, т. 2, с. 259). Його слово, рідне слово "вернуло нам повагу" (Куліш, 1989, т. 2, с. 260). Свої спостереження Куліш поширює думкою про те, що Шевченкове слово оживило українську мову, розширило духовні простори, згуртувало в братню сім'ю тисяч люду по різних краях. Замислюючись над тим, звідки ж поет взяв силу цього всемогутнього слова, доходить висновку, що не в "академіях самопрославлених", не в "городах великих", чи товариствах всевладних і блискучих, а "тільки хutorська і сільська мова йому до його великого діла далася" (Куліш, 1989, т. 2, с. 260). Ця теза цілковито корелювала із загальною концепцією "Листів з хутора" П. Куліша та його ідилічними поглядами на хutorське життя.

Щиро оплакавши з усією вкpaїнською громадою відхід товариша у кращі світи, наголосивши на неперехідному значенні його творчої, духовної спадщини для сучасників та наступних поколінь, Куліш замислився над питанням "а що ж далі?". Його стратегічне мислення не допускало розривів чи лакун у справі національного та культурного поступу, оскільки ще за життя Шевченка писав в одному зі своїх листів до нього: "Ваші твори належать не самим Вам і не самому Вашому часу; вони належать всій Україні і говоритимуть за неї вічно. Це надає мені право втручатися в діла Вашої фантазії й творчості і вимагати від них твердо, щоб їх було доведено до найможливішого ступеня досконалости" (Зайцев, & Петров, 1994,



с. 106). Відчуваючи і надалі відповідальність за цю велику справу, Куліш у першій своїй поетичній збірці *"Досвітки"* (1862), яку склали переважно твори, що друкувалися на сторінках "Основи" протягом 1861–1862 рр., відверто заявляє свою позицію. Так, до вміщеної на її сторінках поеми "Настуся", вперше надрукованої в журналі "Основа" (1861, № 10; 11–12), він додає промовисте доповнення під назвою "Замість епілога до поеми. Брату Тарасові на той світ", де звучать такі рядки:

Зоставсь я без тебе  
Круглим сиротою.  
Що ж мені чинити?  
Як у світі жити,  
Щоб душі живої  
Не занепастити?  
Чи мені по тобі  
Сумом сумувати,  
Чи твою роботу  
Взяти докінчати?

(Куліш, 1989, т. 1, с. 98).

Звичайно, це питання було більше риторичним. Водночас, цей текст виявляв ще один цікавий вектор роздумів автора, котрий вперше у своєму спогадовому дискурсі повертав нас до, здавалося б, вже "закритої" теми про суперництво. Неписане правило "про мертвих або добре, або нічого" досить скоро для нього перестало діяти, оскільки для Куліша взагалі не існувало ніяких правил. Свій епілог він розпочав своєрідним "урівнюванням" вихідних позицій, на які звертала увагу критика, аналізуючи причини сходжень і розходжень двох друзів. Власне, вона відштовхувалася від слів самого Куліша, який, описуючи першу зустріч із Шевченком, зауважив, що "не зовсім уподобав його", "знишив його нориви ради його таланту. А Шевченкові знов не здалась до смаку та аристократичність Куліша, що про неї ми вже натякнули" (Куліш, 1982, с. 121). Слушною в цьому контексті видається думка В. Панченка, який спостеріг, що "в автобіографії домінує не опис, а аналіз: Куліш постійно порівнює себе з Шевченком. Зовні все видається

приятелюванням, проте мемуарист усе ж чомусь акцентував на взаємній прохолоді в стосунках [...]. Варто також звернути увагу на *величавий стиль Кулішевих мемуарів: він близький до агіографічного. Перед нами не що інше, як "Житіє Пантелеймона Куліша ним самим і творене!"* (Панченко, 2022). Ця агіографія також виразно прочитується і з перших рядків епілогу. Куліш нівелює такий суперечливий момент як соціальне походження й примирливо заявляє про те, що обох їх у "пахарській хаті" народила Україна-мати. Однаково їх пестила, співала одні й ті ж пісні, однаково споряджала на "єдине діло". Та в подальшому цей ідилічний тон змінює інший, який акцентує на тому, що їхні дороги згодом простелилися порізно, а самі вони розійшлися між чужими людьми коли ще були "дітьми молодими". Наступні рядки вже не приховують відвертих докорів на адресу Шевченка:

Вкупі працювати  
Брат із братом брався;  
Що одна в нас мати,  
Ти не догадався.  
Братався з чужими,  
Гордував словами  
Щирими моїми

(Куліш, 1989, т. 1, с. 98).

Ставлячи перед собою ряд риторичних запитань, як жити далі й що чинити, Куліш насправді вже чітко означив своє завдання – "докінчати справу" товариша, від чого Україні-матері буде тільки любо, спогадає вона їх такими словами:

"Різно, діти, різно  
В світі пробували,  
Та єдину душу  
Удвох вони мали.  
Різно, діти, різно  
По світу блудили,  
Та на одне діло  
Душу положили"

(Куліш, 1989, т. 1, с. 99).

Ця провіденційність не була безпідставною. Насправді кожен із них офірував своє життя на благо України. Незаперечним є і той факт, що Куліш мав "амбітну, «дидактичну» натуру". Це, безперечно, позначилося на дружніх стосунках, адже "Пантелеймонові здавалося, що він покликаний шліфувати діамант Тарасового «необробленого» таланту..." (Панченко, 2022). Коли ж товариша не стало, він у своїй поезії "До братів на Вкраїну", вперше надрукованій в журналі "Основа" (1862, № 3), знову щиро зізнається:

Ой мовчав я, браття,  
Словом не озвався,  
Поки Батько український  
Піснею впивався.

Хоч мовчав устами  
Співав я душею,  
Та боявся з ним різнити  
Кобзою моєю

(Куліш, 1989, т. 1, с. 169).

Однак прийшла та година, коли автор цих слів наважився взяти до рук стару кобзу, щоб знову її почули люди, до яких звертається за благословенням на продовження великої справи. Спочилого Батька-Тараса запевняє у тому, що направить кобзу на високий лад, додавши до старих струн нові. Тоді ні загребуща Московщина, ні горда шляхта не змусять її замовкнути, бо говоритиме вона щиру правду, котра зжене з сердець отруту, насипану лукавими сусідами, а замість неї він засіє крутоверху руту. Саме з неї проросте рідне слово по всій Україні, не залишивши нікого байдужим: "нехай всяке мляве / Серце стрепенеться – / І новою, здоровою / Думою заб'ється" (Куліш, 1989, т. 1, с. 169). Така місійність цілком узгоджувалася з громадянською позицією Пантелеймона Куліша, який основним засобом боротьби обрав Слово, невтомну працю на ниві культурництва і просвітництва, що часто супроводжувалася неоднозначними, суперечливими заявами. Декларуючи відданість Шевченковим заповітам, Куліш не міг прийняти основний його завіт: "Поховайте та вставайте, / Кайдани порвіте

/ І вражою злою кров'ю / Волю окропіте" (Шевченко, 1972, с. 260). Як справедливо зауважив М. Жулинський: "Не вистачило в Куліша снаги простувати слідом Шевченка – хаотичні політичні орієнтації, надмірне честолобство, а то й заздрість до недосягненої тайни Шевченкового генія [...] не дали йому ні дотриматися заповіту: «безтрепетно святу правду глаголити», ні промовчати – щоб не тривожити пам'яті того, кого він спершу прославляв як народного поета, а потім різко осуджував за радикальні революційні погляди, за «гайдамацтво», намагався позмагатися з ним у поезії, заперечити його революційні традиції – та як писав Іван Франко, не було в Куліша «тільки одного – Шевченкового генія, Шевченкового гарячого чуття»" (Жулинський, 2011, с. 152). Незважаючи на те, що майже вся збірка П. Куліша "Досвітки" була "проказана видимим стремлінням ударити в Шевченкові струни, заступити його українській громаді" (Зеров, 1990, т. 2, с. 204) так і не вдалося.

Шукаючи нових шляхів, зокрема в поезії, він видає в 1882 році у Львові свою другу, різножанрову збірку *"Хуторна поезія"*, яка відкривалася автобіографічною розповіддю про суд над кирило-мефодіївськими братчиками та власну долю під назвою "Історичне оповідання". На початку цієї оповіді автор звертається спогадами до сумновідомих подій 1847 року, висновуючи: "Рік 1847-й становить епоху в житні України, прозваної Малоросією. Сим нещасливим роком розпочинається період гонення нашого рідного слова в нашій рідній краї" (Куліш, 1994, т. 1, с. 359). На противагу цьому, згадує часи тричотирилітньої давності, коли натхненні українською піснею й словесністю українського народу молоді уми перейнялися думкою "видвинути свою націю з темряви, котра не давала духовним силам її піднятися із занепаду" (Куліш, 1994, т. 1, с. 359). Серед "сієї благодатної молодіжі" був і Тарас Шевченко "з голосним плачем своїм по нещасливій долі земляцькій", який "заспівав перед небожатами:

Світе тихий, краю милий  
Моя Україно!  
За що тебе сплюндровано,  
За що, мамо, гинеш?

Спів сей був для неї воістину гуком воскреслої труби архангела. Коли говорено коли-небудь по правді, що серце ожило, що очі загорілись, що над чолом у чоловіка засвітився полон'яний язик, то се було тоді в Києві" (Куліш, 1994, т. 1, с. 359). Йшлося про початки діяльності Кирило-Мефодіївського братства, яке постало в грудні 1845 – січні 1846 років як таємна політична антикріпосницька організація, ще раніше – в 1843–1844 роках відбулося знайомство Пантелеймона Куліша з майбутніми "братчиками" – Василем Білозерським, Тарасом Шевченком, Миколою Костомаровим. Починаючи з драматичного зачину "Історичного оповідання", постать Шевченка постійно зринатиме в оповідному наративі Куліша, насиченому автобіографічними деталями, історичними фактами, подіями, постатями й датами. Головне завдання, яке він убачав перед собою та своїми товаришами – "проповідати серед просвіщених панів українських визволення народу з кріпацтва дорогою просвіти, разом і християнської, і наукової" (Куліш, 1994, т. 1, с. 359). Як і тоді, Куліш залишається вірним своїм культурницько-просвітницьким ідеалам, де головним мотивом стає досить критична, незрідка суперечлива переоцінка української історії, зокрема гайдамацьких та козацьких визвольних рухів, про які так натхненно писав Шевченко. Не випадково його твори стають полем полеміки і в "Історичному оповіданні". Самовладно переймаючи право голосу від свого покійного товариша, Куліш безапеляційно заявляє: "Тепер же, як що писалось у Шевченка під надихом фальшивої історичної традиції, так воно й залякло навіки, і, може, ще гірше правди коле очі Великому Кобзареві по тім боці Ахерона" (Куліш, 1994, т. 1, с. 379). Мітологічна притока Стіксу зрине ще раз в поезії "До Тараса за річку Ахерон" у збірці "Дзвін". На продовження своїх роздумів в "Історичному оповіданні" Куліш звертається до відомої поеми Шевченка "Кавказ", де поет саркастично змальовує всезагальне мовчазне благоденствіє – "від молдаванина до фінна", на обширах російської імперії. Трактуючи ці рядки вже в традиційний для себе спосіб, писав: "Не мовчатиме ж воно вічно; колись таки та заговорить. Добре ж, коли б заговорила мовою інтелігенції. А от біда, як дика сила деспотства та

викличе з пекла дику силу рабства! Тоді і в нашій бідолашній Україні справдиться ієреміївське пророкування Шевченка:

...Заговорить  
І Дніпро, і гори,  
І потече сторіками  
Кров у Чорне море  
Синів ваших, і не буде  
Кому помагати:  
Одцурається брат брата  
І дитини мати..."

(Куліш, 1994, т. 1, с. 379).

Цитуючи ці рядки з Шевченкового послання "І мертвим, і живим...", автор прозирає в них апокаліптичні візії, що мали б підтверджувати його застороги про руйнівну силу стихійного бунту всупереч культурницькому, мирному поступу. Цілковито саморуйнівним виступає він у баченні ролі Петра І та Катерини ІІ як просвічених монархів, про яких Шевченко писав:

Це той П е р в и й , що розпинав  
Нашу Україну,  
А В т о р а я доконала  
Вдову сиротину

(Шевченко, 1972, с. 183).

Правдиві, гнівні рядки з Шевченкової поеми "Сон (У всякого своя доля)" Куліш пробує недолуго пояснити протилежним ставленням до царедворців "панської" (Пушкіна) і "мужичої дитини" (Шевченка), де винними знову робить "псевдоісториків", яких нібито начитався український поет, хоч за його талантом ставить вище імперського співописця. Досить ґрунтовно цей пасаж Куліша пояснив Іван Франко в своїй рецензії на "Хуторну поезію", розставивши логічні акценти (див.: Нахлік, 1994, с. 680). Та все ж, намагаючись переконати широкий загал у своїй правоті, єдинонепомильних поглядах, автор оповідання далі зазначив: "Не пишу я своєї автобіографії, ані своїх мемуарів. Я виставляю науці історичні факти раніше, ніж вона про них довідається з заперетних поки архівів" (Куліш, 1994, т. 1,

с. 380). Те, що їх "запретними" зробила якраз царська влада (як згодом радянська), автору не спадало на думку, як і розуміння того, що правдива оцінка полягала в об'єктивному трактуванні історії, а не суб'єктивних інтерпретаціях насправді дуже складних історичних подій. Подаючи свою думку як істинну, П. Куліш навіть обирає промовисту назву для своїх записів – "Історичне оповідання", тим самим намагаючись наголосити на його історизмі, при цьому упускаючи важливий момент, що все ж таки – це оповідання. Наративна структура тексту включає у себе ряд цікавих епізодів з життя автора та його оточення, про вірогідність яких можна лише здогадуватися, прикладом чого є розлога оповідь про шаферство Тараса Шевченка на весіллі в однієї заможної пані. Гостюючи в неї на хуторі, трапилася з ним приємна пригода. Захоплена творчістю знаного гостя, хоча й була мало учена (як зауважує автор), запропонувала ця пані все своє віно (саме тоді була невістою), обернути на те, "щоб Шевченко прожив за границею три года, а віном її були жемчуги, корали, намиста, сережки й персні, що переховувались у роду ще, може, з часів Великої Руїни польської, да три тисячі рублів готовими грошима. Правда, що «молодий князь» був собі на всю губу пан, і байдуже було йому про те віно.

Зоставалось тільки нахилити поета до прийому такого приносу. У сьому дразливому ділі спустились до мене" (Куліш, 1994, т. 1, с. 365). Шукаючи переконливий мотив для товариша на користь цієї справи, Куліш продовжує свою розповідь спогадом, що саме тоді Шевченко отримав місце професора живопису в університеті Св. Володимира, про яке давно мріяв, так як і про "якусь живописну академію на Вкраїні, про якесь царство пластики української. Бо він тоді більше дбав про пластику, ніж про саму поезію. Ще й сам не знав, куди і як далеко сягоне його ієреміївське пророкування" та з властивою опікунською тональністю додає: "Більше знали се або чули душею ми, ніж Великий Кобзар наш" (Куліш, 1994, т. 1, с. 365). Переконавши його в тому, що у Києві він "яко артист буде самітником і що самітність не дасть йому розвинути художнього смаку до повної повні" (Куліш, 1994, т. 1, с. 365), автор оповіді схиляє товариша до думки їхати разом за кордон: "а скарбівничим

буду сам я, нехай тільки дасть слово не допитуватись, звідкіля сі гроші взялися" (Куліш, 1994, т. 1, с. 365). Шевченко радо прийняв таку пропозицію, але перед цим вирушив на Чернігівщину, щоб "позбирати докупи свої, як він звав, шпаргали. Бо, тулячись по Україні козаком-артистом, покинув не одному панським дому свої рукописи" (Куліш, 1994, т. 1, с. 365). Так опинився він на хуторі панни, що готувалася до свого весілля. Не важко здогадатися з цього сюжету, хто ж стоїть за героями оповіді: беззаперечно, "молодий князь" – сам Пантелеймон Куліш, а жертовна "молода княгиня" – його наречена Олександра Білозерська. Паралельно з цим епізодом автор фіксує ще один спомин – відвідини сусіднього хутора, де Шевченко познайомився з молодим паном – поетом "з великим природним даром", що розтратив талант через картярство й пияцтво, хоч "багацько святого добра було в сій нещасливій людині" (Куліш, 1994, т. 1, с. 368). Йшлося про добре знаного нині поета-романтика Віктора Забілу, в якого на початку 1847 року деякий час проживав Тарас Шевченко. Згадка про те, як у колі гостей Кобзар поважно бесідував про науку й літературу наводить професійного критика Куліша на думку про його "велику здібність до поетичного критицизму", а те як він "розмовляв широко про свою поему «Іван Гус» (першоназва поеми «Єретик» – *М.Г.*), почитуючи гарною своєю дикцією деякі місця" та пориваючи "очі за ту межу, що відмежовує імперію від народів свободних", знову виявляє характерну для автора спогадового тексту рису винятковості, максималістської пріоритетності в достеменності розуміння творчості товариша: "я один розумів усі слова його" (Куліш, 1994, т. 1, с. 367–368). Він звертає особливу увагу й на співочий дар Тараса Шевченка, пригадуючи, як той після розмов перейшов до народних пісень, як це "бувало в нього щоразу, скоро його серце заб'ється гаряче з радощів, з великого гніва на нелюдків або з великої туги" (Куліш, 1994, т. 1, с. 369). Зауваживши на тому, що "справді, Шевченко був того вечора, так би сказати, у найвищій порі преображення свого" (Куліш, 1994, т. 1, с. 369), підкріплює спогадові свідчення чудовою пропозицією жениха шанувальниці його таланту стати старшим боярином на весіллі в знак



найбільшої вдяки. Шевченко охоче погодився, а Куліш щораз згадував про нього в обрядовій ролі старшого боярина на своєму весіллі з Олександрєю Білозерською. Зокрема, і в "Історичному оповіданні" описує, як глибоко були вражені весільні гості співом старшого боярина, котрого раніше знали лише по творах та любій розмові, та й сам оповідач не приховував приємного здивування, нотуючи: "Ніхто ще не знав, що він предивний, може, найлуччий співака народних пісень по всій Україні обох дніпрових берегів, і сам я не думав, що почую в його піснях щось іще не чути [...]. Як у ту пору своєї життя співав Шевченко, а й надто як він співав у той вечір, такого або рівного йому співу не чув я ні в Україні, ні по столицях [...]. Душа поета, об'явившись посеред чужого щастя своїм щастям, обернула весілля поклонниці його великого таланту в національну оперу, яку, може, ще не скоро чутимуть на Україні. І всіх більш розкошувала нею щаслива своїм таємничим подвигом «молода княгиня»" (Куліш, 1994, т. 1, с. 369–370), з якою він разом також виконав не одну пісню. Найбільшою її віддякою при прощанні з Шевченком став "ще один дорогий клейнот, найдорожчий з усього добра, яке мала коли: свою вінчальну квітку. Сим задушевним подарунком вона, в мислях своїх, знаменувала на нім, і вітала його грядуще величчє, котрого так гаряче жаждала для щастя України" (Куліш, 1994, т. 1, с. 371). На жаль, поет так і не зміг скористатися заповіданим нею на закордонну подорож весільним віном через раптовий арешт. Припис імператорської канцелярії "арестувати по высочайшему повелению" наздогнав і Пантелеймона Куліша у Варшаві, звідки велено було повертатися. Його реакція, подана на сторінках "Історичного оповідання" навіть через багато років, – свідчення сміливої громадянської позиції, що виявлялася в протесті й різкому осуді безчинств і жорстоких репресій, які панували в російській імперії, а згодом успадковані були вже імперією радянською. Категорично відкидаючи фальшиві звинувачення, П. Куліш писав: "Нехай же тепер підслужливі столичні газетники не замилюють мовчущим людям очей, відписуючи літературним конгресистам у Європу, що ніби в росії ніколи не карано за літературні твори. Мене скарано за запечатане з дозволу

цензури, скарано вельми жорстоко за хлоп'ячу книжечку; і Шевченка ще з більшою дикістю скарано за те, що, вхопивши його серед шляху під Києвом, знайшли в нього «шпаргалки», котрі він гарненько позбирав докупи, щоб добре в Києві перегледіти та й розібрати, що годиться, а що й не годиться печатати" (Куліш, 1994, т. 1, с. 378). Висловлюючи припущення, що "коли б Шевченка пущено хоть на три роки туди, де люде живуть на волі, – може б, він багацько дечого поперероблював у своїх рукописах" (Куліш, 1994, т. 1, с. 378), він знову хибно намагається пояснити "недогледеність" товаришем істинної картини історичних змагань. Загальна тональність "Хуторної поезії" збережена автором і в спогадовому тексті "Історичного оповідання", яке попри все залишається важливим джерелом документальних свідчень, за необхідності відповідного аналізу об'єктивних даних та суб'єктивних чинників твору.

Основну частину збірки "Хуторна поезія" склали 24 поетичні твори, серед яких і ті, котрі можна віднести до спогадового дискурсу П. Куліша. Читаючи їх, легко помітити, що навіть значна дистанція часу, порівняно з виходом у світ "Досвіток", нічого кардинально нового не привнесла в темі наступності, творчої спадкоємності Т. Шевченка. Як і в попередній збірці, тут звучить мотив кобзи, рідного слова, вміщено роздум-присвяту "На двадцяті роковини великого похорону". Свою поезію "До кобзи" Куліш супроводжує епіграфом із Шевченка: "Кругом тіснота і неволя, / Народ закований мовчить...". Цей текст – своєрідний перегук із поезією "До братів на Україну" зі збірки "Досвітки", де автор знову звертається до кобзи як символу будителя народу з проханням не мовчати, а дзвонити "голосом правди святої": "Може, чие ще не спідлене серце / Важко заб'ється, до серця озветься, / Як на бандурі струна до струни" (Куліш, 1989, т. 1, с. 176). Головний лейтмотив твору – зазивний дзвін кобзи, покликаний збудити заснулі душі, зібрати докупи рідну сім'ю в рідній хаті – символі України, згадати в ній про мертвих братів та, "поки із мертвих воскресне Україна, / Поки дождеться живої весни, / Ти нам про нашу тісноту дзвени" (Куліш, 1989, т. 1, с. 177). Ще один ключовий символ спогадового тексту – рідне слово, де однойменний вірш Куліша

також має промовистий епіграф з Шевченка: "Я на сторожі коло їх / Поставлю слово" (Куліш, 1989, т. 1, с. 177). Автор наділяє рідне слово сакральною силою, яке вправі судити тих, хто поховав у високих могилах разом зі славними предками святу правду, а поруч себе за столом посадив неправду. Він переконаний, що прийшов нарешті той час, коли "хирна Україна" таки змогла промовити вже рідним словом:

Промовляє, – оживає,  
Згнічений морозом  
Непозичений у німця  
Український розум

(Куліш, 1989, т. 1, с. 178).

Віра в людський розум і силу народну, яка живе в його слові, мові, культурі – ще одна паралель з культурницькою візією України, яку сповідував П. Куліш. Рідна правда в ріднім слові, на його думку, "без напасті завоює / города і села" (Куліш, 1989, т. 1, с. 178), й тоді благодатне світло засвітиться серед хат, убогий сусід з'єднається з багатцем, "праведною наградом" стануть єдність і братерство. Як спостеріг Сергій Єфремов: "Правда – не тільки програма його діяльності, а й підпора всього українства" (Єфремов, 1995, с. 398). Проте ця максималістська віра Куліша, на жаль, не мала нічого спільного з реальністю. "Віра в непереможну, чарівну силу українського слова, – писав Ю. Шерех, – часом приводила писання Куліша до наївності, як от: коли він, видаючи свою "Граматичку", сподівався від неї перевороту в свідомості народу українського, вона бо навчить його, "як йому подобає в світі жити" (до Милорадовичівни, 1857). Вона, ця віра, не раз робила його писання, зокрема поетичні, утилітарними, коли вони, замість того, щоб чарувати *визвом* слова, переходили до *пропаганди* слова" (Шерех, 1998, т. II, с. 45). Безперечно, Куліша, як і Шевченка, "тривожила недосконалість суспільства, причина якої – в соціальній несправедливості", проте "Куліш уважав збереження національних традицій, розвиток української мови й культури, утвердження почуття національної самосвідомості, наповнення духовного арсеналу нації культурними здобутками світової цивілізації",

його "приваблювала філософсько-етична програма просвітництва, яку сповідував улюблений ним Григорій Сковорода (поема «Грицько Сковорода»), гуманістичні принципи раннього християнства, ідеї гармонійного розвитку людини і природи на основі сформульованого Спінозою закону про інтелектуальну любов до Бога і всього сущого (поема «Маруся Богуславка»)" (Жулинський, 2011, с. 159, с. 161).

До спогадового дискурсу "Хуторної поезії" належить і вірш П. Куліша "На двадцяті роковини великого похорону". У ньому автор знову повертається своїми спогадами до тих сумних днів, коли не стало великого пророка нації – Тараса Шевченка, "віщої сили", яка була спасенною для України. Він наголошує на тому, що ця сила відкрила нам щиру правду, сяйнула світлим сявом із занедбаної хати – знедоленої України. Куліш вперше екстраполює тут цю незвичну силу в площину царського самодержав'я, "коли став лякатись молох дикий / За царську корону" (Куліш, 1989, т. 1, с. 179). Образ лютої відьми-поторочі, що впилася в осайну главу й мороком морочить незгідних бідолах напряду пов'язується з імперською державою, деспотизмом уярмленого люду, який низько хилиться під тягарем безправ'я і неволі. На жаль, автор не бачить виходу з цього тяжкого становища й виступає у творі лише як правдивий виповідник тих проблем, про які говорив і Тарас Шевченко. Він позиціонує себе його союзником у викритті царського свавілля, захисником уярмленого народу, біль якого так само ятрить його душу, не полишаючи байдужим. Цей поетичний спомин про втрату великого сина українського народу нерозривно пов'язується з його долею, тими думами, які й для Куліша не були чужими. В його наступній збірці *"Дзвін"*, видрукуваній у Женеві в 1893 році, вміщене ще одне послання – "До Тараса на небеса". Своїми основними акцентами цей текст перегукується з відомими ідейно-естетичними поглядами Пантелеймона Куліша в протиставленні ним "руїників" (як називав учасників гайдамацьких рухів, козаччину) та "культурників", що "духом незлобним, умом благородним" (Куліш, 1989, т. 1, с. 201) покликані спасенній культурі служити. Обравши мовою свого твору високий старослов'янський стиль: "Блажен еси, Тарасе,

що не дбаєш / Про нас із нашим темрявим письменством / Ти розумом на небесах витаєш, / Питаєш духа божим совершенством" (Куліш, 1989, т. 1, с. 203), автор акцентує на благій відстороненості поета в потойбічному світі від нікчемних мирських справ і звертається до нього з проханням хоча б одним оком заглянути туди, де все сіяє правдою святою. Куліш малює уявну картину, де нібито Господь являє Шевченку всі "темні варварства", читаючи які, він лиш зітхає про "мир сліпий". Не проминає автор зробити й досить оригінальний закид своєму товаришу, двозначно зауваживши: "Тарасе! хто тебе не прославляє / І помилок твоїх не превозносить? / Но хір тебе хвалебний возмушає / І дух твій у писак пощади просить" (Куліш, 1989, т. 1, с. 203). Знову користуючись своїм прибраним правом, від імені Шевченка дає найбільш прийнятну для себе відповідь: найлютіше його похвалить той, хто "дещо марне у печі попалить" (Куліш, 1989, т. 1, с. 204). Звичайно, йшлося про відверті заклики до боротьби та підтримку "руїнницьких" дій "орди", яка на думку автора послання "не дає нам культурі служити" (Куліш, 1989, т. 1, с. 201). Уявно долучаючи до цієї хибної позиції Шевченка, не питаючи його згоди з небес, Куліш доходить думки, що коли б поет-пророк зараз явився посеред нас зі своїми "тверезими, як істина словами", то хвалебний клір відразу б об'явив його дурнем. Очевидно, при цьому забуває про Шевченкові "Гайдамаки" та інші твори з героями-"руїнниками" й, видаючи бажане за істинне, вивершує: "Коли ж, мій орле, ти возвеселишся / І нас признаєш мудрості синами, / Що харцизяк ми лютих зневажаєм, / Співак героями не величаєм?" (Куліш, 1989, т. 1, с. 201). Цю ж ідейно-тематичну лінію продовжує Куліш і в поезії "Останньому кобзареві козацькому", вперше опублікованій у 1885 році в харківській газеті "Южный край" під назвою "Кобзареві" та включеній до збірки "Дзвін" з уточненою назвою. Очевидно, ця назва мала увиразнювати основні смислові акценти твору, де в сприйнятті Куліша поет поставав тим останнім кобзарем, який проповідував козацьку славу і звитягу, та з яким продовжував неприховану полеміку щодо "революційно-романтичного осмислення козацької історії та сучасної української дійсності" (Нахлік, 1996, с. 299). Тон

полеміці задавав також епіграф: "Слава не поляже" – рядок із послання Т. Шевченка "До Основ'яненка", своєрідною інтерпретацією якого став сповнений відвертих звинувачень та різких інвектив поетичний текст, починаючи з першої строфи:

Не поляже, кажеш, слава?  
Отже, вмере-поляже,  
І унуки те забудуть,  
Що дідам розкаже.

Занедбають по-тверезу,  
Що по п'яну снилось,  
Ніби воля з панським правом  
На Вкраїні билась

(Куліш, 1994, с. 420-421).

Залишаючись вірним своїм контраверсійним поглядам і тлумаченням історії, автор наполягає на тому, що "з порядком господарським бились гайдамаки" (Куліш, 1994, с. 421), й висуває їм цілий список рахунків у всіх видимих та невидимих гріхах. Вивершує свою поезію думкою про те, що все в козаків було оmanoю – воля, честь, лицарство, вони лиш без пуття колотили світом, нищили панську землю, а тому вердикт звучить досить однозначно й категорично:

Не поляже, кажеш, слава...  
Ні кобзарю, брате!  
Прокляла своє козацтво  
Україна-мати

(Куліш, 1994, с. 421).

Дружелюбне звертання "кобзарю-брате" аж ніяк не нівелювало тих суттєвих розбіжностей і суперечностей, які супроводжували Куліша та Шевченка упродовж усього їхнього життя. Навіть після смерті Шевченко не сходив з арени дискусій, які провадив Куліш, наздоганяючи товариша своїми посланнями вже на той світ. Так і не знайшовши з ним одностайного порозуміння щодо ключових історичних, суспільно-політичних, морально-етичних, екзистенційних засад буття українського народу, він усе ж продовжує маніфестувати себе наступником великого Кобзаря,

спадкоємцем його творчої Музи. Свідченням тому поетичне послання "До Тараса за річку Ахерон", вперше надруковане у збірці "Дзвін", що стало своєрідним перегуком з поезією 60-х років "До братів на Україну". Вже з перших рядків цього послання звучить знайома теза, озвучена автором понад 30 років тому:

Недоспів твій доспіваю, мій брате...  
Наслідде дороге, кленотами багате,  
Лишив єси мені в твоїй тридцятиструнній,  
В твоїй поезії високій, многодумній,  
Дуброві запашній, широко шумній  
(Куліш, 1994, с. 420).

Використовуючи пряму кличну, чи радше закличну форму "Тарасе!", просить поета звернутися з проханням до Аполлона, щоб той зупинив Харонів каюк, що перевозить у кращий світ народ "без пуття, без честі і закона" (Куліш, 1994, с. 420), аби й надалі він блукав по "сонних берегах", очікуючи на столітній суд. На сторінках цієї поезії сконденсовано всі найгірші докори темному, бездіяльному, байдужо-безликому українському громадянству, з яким П. Куліш завжди "був у позах, сперечався з ним за спаш, за межу, погрожував сучасниками, як "руїноманами", покладаючи надії на признання з боку майбутнього "культурника" [...], і "громадянство платило йому тим самим" (Зеров, 1990, с. 247–248). Глибоке розчарування невдячним і непутящим людом, його неспроможністю стати гідними наступниками віковичних змагань великих поборників української справи, звучать у заключних рядках послання:

Кому ж я передам, коханий брате,  
Твоє добро святе, над всі скарби багате?  
Собакам, чи вовкам, чи людям безголовим,  
Тим язикам лихим, калікам кривомовним,  
Письменникам сліпим і пустослівним?  
(Куліш, 1994, с. 420).

Всі ці риторичні запитання закономірно залишалися без відповіді. Поезії "До Шевченка", яка вперше з'явилася друком на сторінках збірки "Хуторна поезія", передують рядки епіграфа

з поеми А. Міцкевича "Конрад Валенрод", що в перекладі звучать: "Народна пісне! Ти завіт священний / Для покоління давнього й нового, / В тобі й народу меч благословенний, / І пряха дум, і цвіт живого" (Куліш, 1989, с. 192). Він став своєрідним смисловим ключем до тих роздумів та ідейно-естетичних постулатів, які були покладені в основу цього твору. Куліш подумки звертається до Шевченка: "Тарасе, спогадай, як ти за нами / Хотів летіть у вирій по морозу, / Де вольна мати з вольними синами / І дочками пахучу щипле розу" (Куліш, 1989, с. 192), повертаючись подумки в далекий і пам'ятний 1847 рік, що міг би так щасливо скластися для Кобзаря, якби не арешт. Саме на початку 1847 року Куліш вирушив у наукове відрядження до країн Центральної Європи разом зі своєю дружиною, де незабаром до них мав приєднатися й Шевченко. Згадки про це читаємо в "Житті Куліша" та "Історичному оповіданні". На жаль, їхнім планам не судилося збутися. У творчій уяві Куліша постають картини можливої спільної подорожі втішених свободою щасливих, вірних друзів, для яких в небесах звучать ангельські голоси, панує "блаженне життя на високостях", а серце спочиває на крилах Гармонії. Наскільки ці яскраві, бентежні спогади були дорогими для автора, зокрема в світлі європейських перспектив та можливостей, свідчить його зворушливе звертання в одній зі строф:

Мій рідний брате, перед нами море  
Всесвітньої науки одкривалось  
Втопили б ми у нім неволі горе  
І в воскресеніє свободи обмивались  
(Куліш, 1989, с. 193).

Виявляючи себе не лише прибічником просвітительських традицій, а й справжнім європейцем, продовжував:

Втопили б ми в тім морі всю мороку,  
Яка нам змалку голову морочить,  
І тягне нас од Заходу к Востоку,  
І азіатство вічне нам пророчить  
(Куліш, 1989, с. 193).



Різкий перехід від мрійливих роздумів до гнітючої, жорстокої реальності змінює тон оповіді, де наступні строфи звучать як гнівні інвективи, спрямовані проти "деспотства сліпого", де "люба мрія, як міраж розпалась / від подиху московства навісного" (Куліш, 1989, с. 193). Глибокими співпереживаннями сповнені роздуми Куліша про тяжку долю Тараса Шевченка, загнаного каторжними етапами в далекі пустельні краї на десятилітню солдатчину. Від імені України-матері автор мовить про сирітство посполитих, що гірко заголосили над страдницькою долею поета. Черговій загрози знищення української нації з боку московитів Куліш протиставляє віру в пророче слово Кобзаря, незламність та нескореність його духу, ствердність у переконанні:

"Ні! – обізвешся з-над Дніпра, кобзарю, –  
Світ не побачить Батия нового.  
Переп'ять встане на тебе москалю,  
Моє святе, моє пророче слово..."

(Куліш, 1989, с. 194).

Силу рідного слова автор порівнює з огненним мечем, який скував і для себе, та "яко грішний син народу", спасенний у чистий великдень, міцно тепер тримає у своїх руках. У збірці "Дзвін", яка на думку Є. Нахліка стала "вершиною поетичної творчості Куліша", автор "значною мірою продовжив свій віршовий громадянсько-естетичний маніфест і політичний памфлет, розробляючи науково-публіцистичний, полемічний і сатиричний стилі української політичної, філософсько-історичної та громадянської лірики" (Нахлік, 1996, с. 299). Як і "Хуторна поезія", вона засвідчила еволюцію творчості П. Куліша, зокрема – в художньому, формотвірному плані. Йшлося про розрив із стилізуванням під Шевченка, версифікаторське новаторство, оригінальні форми художнього самовираження. Але, за спостереженням М. Зерова, "з виходом у світ Кулішевої "Истории воссоединения" та "Дзвону" – з їх гострим осудом Шевченка, українського громадянства, властивого йому козакофільства та романтичних уявлень про старовину, після розриву Куліша з українським громадянством, "Досвітки" стали видаватися найкращою книгою Кулішевих поезій. Зрозуміло: "Досвітки" стояли ще під знаком шевченківської традиції" (Зеров, 1990,

с. 207). Доволі категоричним у своїх оцінках був С. Єфремов, який писав: "Поезія для Куліша обернулася кінець-кінцем у важке версифікаторство, і "мовою богів" він просто зводить рахунки з нелюбими напрямками і особами. Та це здебільшого власне й не поезія зовсім, а публіцистика найгіршого сорту, бо до краю засліплена, вузька, обмежена, позбавлена доказів, висловлена докторальним тоном непогрішимого оракула" (Єфремов, 1995, с. 395–396). Як бачимо, категоричні, суперечливі погляди супроводжували не лише творчість П. Куліша, але і його критиків. Той же С. Єфремов, дошукуючись причин різночитань неоднозначної особистості, висновує: "Куліш – це дві людини в одній подобі, якийсь ходячий контраст, дволикий Янус, нерозгадана загадка не тільки для сучасників, а й для нащадків, перед якою з подивом стають і читачі, і критика, – якась трагічна фігура, що борсається в життєвих суперечностях, плутається, падає, знову встає й знову падає" (Єфремов, 1995, с. 395). Власне, в цьому сенсі не стали винятком й стосунки Пантелеймона Куліша і Тараса Шевченка. Їхній неоднозначний тандем залишається актуальною темою для подальших наукових досліджень, зокрема і в площині спогадового тексту.

### **Дискусія і висновки**

У своїй поетичній творчості Пантелеймон Куліш так і не зміг стати "новим Шевченком", попри хибний шлях наслідування на початках кар'єри та наступні маніфестації йти його слідом. У своєму спогадовому тексті він віддає належне генію Кобзаря, наголошуючи на тому, що його творчість житиме у віках й складатиме славу українського народу. Не здолавши бар'єр глибшого порозуміння, численних розбіжностей у позиціях, Куліш постійно апелює до свого товариша вже в спогадовому тексті, шукаючи бажаного співрозмовника та підтримку. "Право втручатися" у справи його творчості він перебрав на себе, не питаючи дозволу як при житті поета, так і залишивши після смерті товариша. Патронат над ним, його творчим доробком вважав однією зі своїх важливих і відповідальних справ. Обом митцям випало пройти непростий шлях на теренах історії, де кожен залишив свій незатертий слід. Два великі сини України склали їй гідну офіру, продовжуючи вже в позасвітах так і не завершену ними дискусію.

### Список використаних джерел

- Гнатюк, М. (2020). *Тарас Шевченко в літературі новітньої доби*. Юстон.
- Єфремов, С. (1995). *Історія українського письменства*. Femina.
- Жулинський, М. (2011). *Українська література: творці і твори: учням, абітурієнтам, студентам, учителям*. Либідь.
- Зайцев, П., & Петров В. (1994). *Перше кохання Шевченка. Романи Куліша; Аліна й Костомаров*. Україна.
- Куліш, П. (1989). *Твори: В 2 т. Т. 2*. Дніпро.
- Нахлік, Є. (1996). Пантелеймон Куліш. У *Історія української літератури XIX ст.: у 3 кн. Кн. 2: 40-ві – 60-ті роки XIX ст.* Либідь.
- Осока, С. (2017). *Між ангелами й демонами*. <http://litakcent.com/2017/03/10/mizh-anhelamy-j-demonamy/>
- Панченко В. (2022). *Цей загадковий Куліш*. <https://tyzhden.ua/tsej-zahadkovyj-kulish/>
- Куліш, П. (1982). Життя Куліша. У *Спогади про Тараса Шевченка* (В.С. Бородин, М.М. Павлюк, упоряд.). Дніпро.
- Филипович, П. (2026). Тарас Шевченко (Уривки). *Життя й революція*, (4), 6–8.
- Шевченко, Т. (1972). *Кобзар*. Дніпро.

### References

- Hnatyuk, M. (2020). *Taras Shevchenko in the literature of the modern era*. Yuston Publishing House [in Ukrainian].
- Efremov, S. (1995). *History of Ukrainian writing*. Femina [in Ukrainian].
- Zhulynsky, M. (2011). *Ukrainian literature: creators and works: for pupils, applicants, students, teachers*. Lybid [in Ukrainian].
- Zaitsev, P., & Petrov V. (1994). *Shevchenko's first love. Novels Kulish; Alina and Kostomarov*. Ukraine [in Ukrainian].
- Kulish, P. (1989). *Works: In 2 vols. Vol. 2*. Dnipro [in Ukrainian].
- Nakhlik, E. (1996). Panteleimon Kulish. In *History of Ukrainian literature of the 19th century: in 3 books. Books 2: 40s – 60s of the 19th century*. Lybid [in Ukrainian].
- Osoka, S. (2017). *Between angels and demons*. <http://litakcent.com/2017/03/10/mizh-anhelamy-j-demonamy/> [in Ukrainian].
- Panchenko V. (2022). This mysterious Kulish. <https://tyzhden.ua/tsej-zahadkovyj-kulish/> [in Ukrainian].
- Kulish, P. (1982). Kulish's Life. In *Memories of Shevchenko* (V.S. Borodin, M.M. Pavliuk, comp.). Dnipro [in Ukrainian].
- Filipovych, P. (2026). Taras Shevchenko (Excerpts). *Life and Revolution*, (4), 6–8 [in Ukrainian].
- Shevchenko, T. (1972). *Kobzar*. Dnipro [in Ukrainian].

Отримано редакцією збірника / Received: 12.03.26

Прорецензовано / Received: 26.03.26

Схвалено до друку / Accepted: 26.05.26

Опубліковано / Published: 29.05.26

Myroslava HNATIUK, DSc (Philol.), Prof.

ORCID ID: 0009-0000-3523-4956

e-mail: m.hnatiuk@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

## TARAS SHEVCHENKO IN THE MEMORIAL TEXT OF PANTELEIMON KULISH

**Background.** *The article examines the diverse genre palette of the memoir text of Panteleimon Kulish, dedicated to the life and work of Taras Shevchenko. Their common and distinct positions in understanding the historical, cultural, and artistic heritage of the Ukrainian people, which was manifested in their works, ideological and artistic views, are emphasized. The objective and subjective factors of the memoir discourse, the features of the creative work of both artists, and their role in the context of the formation and development of Ukrainian literature are analyzed.*

**Methods.** *The article is written with the involvement of historical-biographical, cultural-historical, philological, textological, hermeneutic, source-study, and analytical research methods.*

**Results.** *The memoir text of Panteleimon Kulish covers a wide chronological framework, starting from the beginning of the 1840s of the 19th century and ending with the last years of the writer's life and work. It includes prose and poetic texts of different genres and ideological and artistic features, and reveals interesting aspects of a friendly discussion about the ways and features of the development of Ukrainian society, cultural and historical heritage.*

**Conclusions.** *In his memoir text, Panteleimon Kulish pays deep respect to the genius of Taras Shevchenko, bequeaths his creative heritage to future generations. Trying to continue the work of the Kobzar after his death, he extrapolates this aspiration into the plane of his own creativity, socio-political beliefs, which in some positions had significant differences. Imitation of the Kobzar's work at the beginning of his career and subsequent manifestations of following in his footsteps did not bring Kulish the desired results. Hence the constant appeal in the memoir text to the opinion of a comrade, the desire to receive his support and understanding. Having passed a difficult path in the fields of our history, both artists made their significant contribution to the historical and cultural treasury of the Ukrainian nation.*

**Keywords:** *memoir text, artistic and ideological positions, Ukrainian literature, artistic creativity.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflict of interest. The sponsors were not involved in the design of the study; in the collection, analysis, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.